

УДК 94(477+438)“1944/1951”:[070.1:316.653:82-94]“20”

Юлія ПАВЛІВ

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ З УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ 1944–1951 рр.: ОСОБИСТІСНИЙ ТА МЕДІЙНИЙ ДИСКУРСИ

Проаналізовано процес творення образу депортації, зокрема, те, як ці події інтерпретували науковці та свідки. Стверджено, що ретроспекція депортації на мікрорівні містить чимало суперечностей. Респонденти, розповідаючи про переселення 1944–1946 рр., плутають події з акцією “Вісла”. Переселенці з Холмщини та Надсяння вважають, що польсько-український конфлікт призвів до виселення, а з Лемківщини зазвичай звинувачують радянську владу. Водночас переселенці покладають відповідальність на т. зв. “треті сторони”, які є збірним образом влади. Показано, що в періодичних виданнях про депортацію пишуть напередодні чергових роковин, однак частішими є згадки про ці події в регіональних медіа.

Ключові слова: депортація, міжнаціональний конфлікт, операція “Вісла”, Лемківщина, Надсяння, Холмщина.

Реалізація угод між Радою народних комісарів УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р.¹ та між урядом СРСР і Тимчасовим урядом національної єдності Польської Республіки від 6 липня 1945 р.², зумовила депортацію українського населення з Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя на територію Української РСР, натомість поляків із західних областей УРСР – у Польщу. Переселення мало здійснюватися на добровільних засадах протягом 15 жовтня 1944 р. – 1 лютого 1945 р., проте через малу кількість таких заяв і складні погодні умови кінцевий термін переселення до УРСР продовжили до 15 червня 1946 р.³

Переселенцям обіцяли пільги: анулювати грошові й натуральні заборгованості, звільнити від сплати податків і грошових внесків у 1944–1945 рр., надати

¹ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі від 9 вересня 1944 р., Люблін // Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР: зб. док. / [за ред. Є. Місила]. – Львів: Каменяр, 2007. – С. 39–43.

² Лист Л. Райхмана з доданим текстом Угоди між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Єдності РП від 6 липня 1945 р. УРСР. 21 липня 1945, Москва // Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / [упоряд. З. Гайовнічек; Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України]. – Варшава; Київ, 2000. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – С. 424–432.

³ Репатріація чи депортація... – С. 12.

для облаштування на новому місці грошову позику 5 тис. карбованців-злотих на одне господарство з поверненням протягом п'яти років. Евакуйованим дозволяли брати зі собою одяг, взуття, білизну, продукти, побутові речі, сільськогосподарський інвентар, упряж, худобу і птицю. Не дозволяли вивозити: готівку, гроші (крім тисячі злотих/карбованців на особу), дорогоцінні метали й каміння, твори мистецтва, зброю, меблі⁴.

Траплялись лише окремі випадки, коли населення, повіривши в радянську агітацію, прагнуло переселитись на схід. Після добровільного етапу переселення, який, за різними даними, тривав до липня–серпня 1944 р., щоб прискорити виселення українців, польські військові вдавались до насильства⁵: “Мені було 19 років... Приїхали у наше село 6 автомашин польського війська, почали ходити по хатах і наказувати людям, щоб збирались. Ніхто не знав, що діється. Плач, крик, стрілянина – нікому за нас вступитись. Солдати ображали людей, всіляко нас називали...”⁶.

Однак непоодинокими були випадки, коли місцеве польське населення допомагало українцям і навпаки⁷. Підрозділи УПА, що діяли на Закерзонні з другої половини 1945 р., протистояли переселенню, розгорнувши широку агітаційно-пропагандистську та диверсійну роботу.

Депортаційні акції до УРСР 1944–1946 рр. остаточно не вирішили української проблеми в Польщі, адже на її території, згідно з підрахунками польського дослідника українського походження Романа Дрозда, проживало близько 200 тис. українців⁸. У зв'язку з цим міністри громадської безпеки та державного управління Тимчасового уряду національної єдності Польщі Станіслав Радкевіч та Владислав Кернік видали 23 листопада 1946 р. постанову про виселення українців до 31 листопада цього ж року (тих, які підписали евакуаційні документи та не виїхали, або ж повернулися)⁹. Про цю повторну акцію знав також і Провід ОУН(б), тому відповідним відділам УПА було видано інструкцію “підготувати необхідні вибухові матеріали і т. п., у разі, коли ворог зробить спробу провести ще одну акцію виселення, знову чинити максимально активний опір”¹⁰.

⁴ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки... – С. 40.

⁵ Спецдонесення П. Бурмака і А. Тер-Григор'яна В. Рясному про ситуацію в Польщі та настрої українського населення у зв'язку з переселенням від 6 листопада 1944 р., Київ // *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття*. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – С. 220.

⁶ Спогад Є. Савчук // *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. / [упоряд.: Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін.]*. – Львів, 2002. – Т. 3: Спогади. – С. 159.

⁷ *Савчук О. Свої серед своїх. Депортація українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. / О. Савчук*. – Луцьк, 2012. – С. 45.

⁸ *Дрозд Р. Депортації та розселення українців чинник асиміляції / Р. Дрозд // У пошуках правди про операцію “Вісла”. Збірник доповідей і матеріалів конференції, присвяченій операції “Вісла” / [упоряд. М. Козак]. – Перемишль: ОУП, 1998. – С. 13.*

⁹ *Wysocki J. Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989 / J. Wysocki*. – Lublin: Instytut pamięci narodowej, 2011. – S. 83.

¹⁰ Інструкція ОУН-Б щодо діяльності УПА у зв'язку з інформацією про чергову акцію виселення від 3 листопада 1946 р. // *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / [упоряд. З. Гайовнічк]*. – Варшава, Київ, 2006. – Т. 5: Акція “Вісла”. – С. 50.

У січні 1947 р. Генштаб Війська Польського наказав підрозділам, які дислокувалися у південно-східній Польщі, провести перепис і підготувати списки українців, які ще досі проживали в цих районах¹¹. На думку польського та білоруського історика Євгенія Міроновича, ідею виселення цієї української громади на північний-захід ще до вбивства генерала Кароля Сверчевського висловлював і пропагував заступник начальника Генерального штабу генерал Стефан Моссор¹². Цю думку також поділяють польський історик Гжегож Мотика та український дослідник Юрій Шаповал, які стверджують, що генерал не лише агітував, а й підготував програму переселення українців на західні терени Польщі (приєднані внаслідок рішення Постдамської конференції)¹³.

29 березня 1947 р., тобто наступного дня після вбивства генерала К. Сверчевського (смерть якого стала лише формальним приводом для розв'язання української проблеми¹⁴), у Варшаві зібралося Політбюро Польської робітничої партії (ПРП) для спеціального засідання у складі Болеслава Берута, Владислава Гомулки, Станіслава Радкевича, Якуба Бермана¹⁵, яке ухвалило рішення прискорити виселення українців: “У межах репресивної операції щодо українського населення постановили: швидкими темпами переселити українців і змішані родини на повернені терени (передусім Півн. Пруссія), не витворюючи суспільних груп і не ближче 100 км від кордону”¹⁶. Переселенську акцію, як наголошує Г. Мотика, офіційна Варшава вирішила скоординувати з керівництвом СРСР і Чехословаччини. Генералам Мар’янові Спихальському та Станіславу Радкевічу було доручено підготувати плани майбутньої депортації¹⁷.

Детальний проект цієї репресивної операції 16 квітня 1947 р. представили на засіданні Політбюро ПРП, у так званому “Проекті організації спеціальної операції «Схід»”.¹⁸ Передбачали переселити осіб української національності (у тексті проекту вживають термін “евакуація” – Ю. П.) “з південної та східної прикордонної смуги на північно-західні землі, розселяючи їх там [за принципом] якомога більшої розпорошеності”¹⁹. Зазначали, що “будуть охоплені всі групи української національності з лемками включно, а також мішані польсько-українські сім’ї. Одночасно з акцією виселення має бути проведена акція активної ліквідації банд УПА,

¹¹ Дрозд Р. Історія українців у Польщі 1921–1989 роках / Р. Дрозд, Б. Гальчак; пер. з пол. І. Мусієнко. – Харків: Золоті сторінки, 2013. – С. 138.

¹² Mironowicz E. Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947 / E. Mironowicz // Akcja “Wisła” / [pod. red. J. Pisulińskiego]. – Warszawa: Instytut pamięci narodowej, 2003. – S. 61.

¹³ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. – Т. 5: Акція “Вісла”. – С. 30.

¹⁴ Mironowicz E. Polityka władz Polski Ludowej... – S. 61.

¹⁵ Мотика Г. Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Г. Мотика; пер. з пол. А. Павлишина. – Київ: Дух і літера, 2013. – С. 263.

¹⁶ З протоколу № 3 засідання Політбюро Центрального Комітету Польської Робітничої Партії від 29 березня 1947 р., Варшава // Акція “Вісла”. Документи / [упоряд. і ред. С. Місила]. – Львів, Нью Йорк: Українознавча бібліотека НТШ, Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – Ч. 8. – С. 71

¹⁷ Мотика Г. Від волинської різанини... – С. 263.

¹⁸ Там само. – С. 263.

¹⁹ Проект організації операції “Схід”, підготовлений МНО та МГБ, весна 1947 р., Варшава // Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. – Т. 5: Акція “Вісла”. – С. 66.

які повинні бути безпощадно знищені після завершення евакуації”²⁰. Військовим керівником та уповноваженим уряду з проведення цієї акції було призначено заступника начальника Генерального штабу, генерала бригади С. Моссора, а до нього прикомандировано “уповноважених міністрів безпеки, громадської адміністрації і зв’язку, а також головного директора ДРУ”. Передбачали, що діяльність оперативних груп буде здійснена на території, яку поділили на чотири групи: райони “С” (Сянік), “Р” (Ряшів), район “Л” (Люблін) район “Г” (Горлиці)²¹.

Як зауважує І. Мотика, можливо, під тиском членів Політбюро та з “огляду на пропагандистські потреби” на засіданні Держкомісії Безпеки 17 квітня 1947 р. назву операції змінили зі “Схід” на “Вісла”, а головним її завданням визначили боротьбу проти УПА²². Безпосередньо саму операцію здійснювало п’ять дивізій піхоти (3, 6, 7, 8, 9), 1-ша дивізія Корпусу Внутрішньої Безпеки та три додаткові полки (піхотний, самоходний, саперний)²³. Їм також допомагали “вояки Прикордонних Військ, співробітники міліції, Управління Безпеки та Варти охорони залізниць”, за підрахунками Гжегожа Мотики, це разом становило близько 21 тисячі осіб²⁴, натомість Юрій Шаповал сукупно нараховує близько 20 тис. польських вояків, проте не долучає сюди відділення місцевої міліції, безпеки, прикордонників²⁵.

Операційна група “Вісла” 28 квітня 1947 р. розпочала депортацію українців із повітів Сянок, Лісько, Перемишль, Березів і, частково, Любачів; у червні вона охопила такі повіти: Ярослав, Любачів, Горлиці, Новий Санч, Новий Торг, а також Люблінське воєводство²⁶. Акцію проводили із застосуванням терору, а сам переїзд відбувся у непристосованих вагонах із жахливими санітарними умовами²⁷. Згідно з розпорядженням Міністерства громадської безпеки, українські родини потрібно було селити рівномірно на теренах одного повіту таким способом, щоб їхня загальна кількість в одному населеному пункті не перевищувала 10% від всього населення²⁸. Переселенців поділили на три групи, які відповідали суспільно-політичній характеристиці українців: категорія “А” (особи, що перебували у списках УБ), категорії “В” та “С” (ті, які були у військових списках, активні громадяни та решта осіб)²⁹. Ще до початку акції “Вісла” 23 квітня 1947 р. Політбюро ПРП прийняло постанову про арешт і ув’язнення українців, які співпрацювали з підпіллями в концентраційному таборі Явожно. Проте на практиці, як вважає польський історик українського походження Ігор Галагіда, вояки УПА чи учасники цивільної мережі ОУН були заарештовані та засуджені військовими та польовими судами в Кракові, Ряшові,

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. 66–68.

²² Мотика І. Від волинської різанини... – С. 264; Розпорядження Державної Комісії Безпеки для Оперативної Групи “Вісла” від 17 квітня 1947 р. // Акція “Вісла”. Документи. – С. 108.

²³ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі 1944–1947 / Ю. Шаповал. – Київ, 2000. – С. 21.

²⁴ Мотика І. Від волинської різанини... – С. 264.

²⁵ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... – С. 22.

²⁶ Мотика І. Від волинської різанини... – С. 265.

²⁷ Дрозд Р. Депортації та розселення українців... – С. 14.

²⁸ Там само.

²⁹ Halagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957 / I. Halagida. – Warszawa, 2003. – S. 34.

пізніше в Кошаліні, Ольштині, Щеціні, Варшаві. Натомість у Явожно перебувала головню українська інтелігенція та духовенство³⁰.

Формально операція мала завершитися у липні 1947 р., проте виселення тривало і в серпні, як наголошує Ю. Шаповал, “окремі особи, тимчасові затримані або відлучені від своїх родин, приїздили на нове місце мешкання ще в січні 1948 р. Останньою групою переселенців були 32 родини, переселені у січні-квітні 1950 р. з повіту Новий Торг до Щецінського воєводства”³¹.

Остання переселенська акція з українсько-польського прикордоння відбулася 1951 р. у межах так званого “обміну територіями”. За ініціативи польського уряду в Москві відбулися переговори, що завершилися підписанням 15 лютого 1951 р. “Угоди між СРСР та Польською Республікою про обмін ділянками державних територій”. Згідно з цими домовленостями, СРСР відав ділянку Дрогобицької області, загальною площею 480 км², Польській Республіці, яка передавала ділянку такої самої площі у Люблінському воєводстві. Ці території включали до складу, відповідно, державних територій УРСР та РП, таким способом змінюючи лінію державного кордону між ними³². У протоколі до договору йшлося про те, що кожна сторона зобов’язувалася передавати “безкоштовно нерухому державну, кооперативно-колгоспну та іншу суспільну власність уряду державі, до якої відходить ця територія, а також має право вивозу з обмінної території рухомої державної, колгоспно-кооперативної та іншої суспільної власності”. До цієї переліченої власності входили машини, сільськогосподарський реманент, худоба³³.

Для виконання умов, які передбачав договір, було створено Змішану радянсько-польську демаркаційну комісію і таку саму комісію, яка координувала процес передачі-прийому майна³⁴. Ратифікація договорів відбувалася в такі етапи: 26 травня 1951 р. затвердив Сейм, 28 травня – президент Республіки Польща та 31 травня – Верховна Рада УРСР, а 5 червня 1951 р. сторони обмінялися демаркаційними грамотами у Варшаві³⁵. 13 червня 1951 р. було відправлено перший ешелон із людьми, а 16 жовтня цього ж року – останній³⁶. Депортацію українців проводили з Дрогобицької області (Нижньо-Устриківського району, 3 сільських рад Стрільківського, 4 сільських рад Хирівського району), їх переселили до південно-східних областей УРСР: Донецької, Миколаївської, Одеської та Херсонської³⁷.

Депортаційні процеси на українсько-польському прикордонні в 40–50-х рр. ХХ ст. в українській та польській історіографії достатньо досліджені. Серед низки авторів наукових праць можна виділити таких українських дослідників, як:

³⁰ Там же. – С. 34.

³¹ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... – С. 22.

³² Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. / І. Козловський. – Львів: Каменярь, 1998. – С. 182.

³³ Юристовський О. З історії депортації населення українських бескидів / О. Юристовський // Кляшторна Н. Акція–51. Останні свідки. – Вінниця: ДП “ДФ”, 2006. – С. 16.

³⁴ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... – С. 182.

³⁵ Там само.

³⁶ Ніточко І. Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року / І. Ніточко. – Одеса: Прес-кур’єр, 2011. – С. 29. – [Серія “Праці Державного архіву Одеської області”].

³⁷ Його ж. Остання депортація... – С. 28–29.

М. Литвин³⁸, Г. Боднар³⁹, І. Цепенда⁴⁰, Ю. Макар, В. Макар, М. Горний⁴¹, О. Савчук⁴², Ю. Боднарчук⁴³, Л. Халюк⁴⁴, Н. Кляшторна⁴⁵. Серед польських науковців відзначимо П. Трещинську⁴⁶, В. Куделю-Свійонтек⁴⁷, А. Вилегалу⁴⁸, Я. Пісулінсько-го⁴⁹. Різним аспектам депортаційних процесів та українсько-польського конфлікту також присвячено колективні збірники, які підготував Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича: “Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років”⁵⁰, “Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”⁵¹, матеріали спільної українсько-польської конференції “Україна – Польща: важкі питання”⁵².

³⁸ Литвин М. Депортації 1944–1951 рр. у суспільній свідомості українців / М. Литвин // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортація 1944–1951. – С. 12–19.

³⁹ Боднар Г. “Там було добре і тут є непогано жити”: особливості історичної пам’яті українців, переселених із Польщі / Г. Боднар // Там само. – С. 20–36.

⁴⁰ Цепенда І. Українсько-польські відносини у 40–50-х роках ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – 387 с.

⁴¹ Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи / [Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк]. – Чернівці: Букрек, 2011. – Т. 1: Дослідження. – 880 с.

⁴² Савчук О. Свої серед своїх. Депортація українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. / О. Савчук. – Луцьк, 2012. – 240 с.

⁴³ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі / Ю. Боднарчук. – Тернопіль: ВПЦ “Економічна думка ТНЕУ”, 2012. – 332 с.

⁴⁴ Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жарово-тематична специфіка, художні особливості / Л. Халюк. – Київ, 2013. – 216 с.

⁴⁵ Кляшторна Н. Акція–51. Останні свідки / Н. Кляшторна. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2006. – 231 с.

⁴⁶ Trzeszczyńska P. Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści, Przeszłości i Przestrzeni / P. Trzeszczyńska. – Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. – 437 s.

⁴⁷ Kudela-Świątek W. Odpamiętane: o historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym / W. Kudela-Świątek. – Kraków: Universitas, 2013. – 372 s.

⁴⁸ Wylegała A. Child migrants and deportees from Poland and Ukraine after The Second World War: experience and memory / A. Wylegała // European Review of History – Revue europeenne d’histoire. – London: Routledge Taylor & Francis, 2015. – Vol. 22. – No. 2. – P. 292–309; *Ejusdem*. Krajobraz po wojnie: anatomia rozpadu świata społecznego na przykładzie Polski w okresie II wojny światowej / A. Wylegała // Studia socjologiczne. Kwartalnik / [pod red. J. Wasilewski]. – Warszawa: Komitet Socjologii PAN, Wydział Filozofii i Socjologii UW, 2016. – Nr. 3(222). – S. 133–166.

⁴⁹ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J. Pisuliński. – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. – 588 s.

⁵⁰ Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1998. – 132 с.

⁵¹ Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – 294 с.

⁵² Україна – Польща: важкі питання: матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 8–10 жовтня 1998 р.). – Варшава: Тирса, 1999. – Т. 4. – 348 с.; Україна – Польща важкі питання: матеріали IX–X міжнародних наукових семінарів істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6–10 листопада 2001 р.) / [відп. ред. М. Кучерепа]. – Луцьк: ВМА “Терен”, 2004. – Т. 9. – 496 с.; Україна – Польща: важкі питання. Матеріали XI міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 26–28 квітня 2005 р.). – Варшава: Тирса, 2006. – Т. 10. – 370 с.

Історики висувають декілька головних тез щодо мотивів депортаційних акцій 1944–1946 рр. І. Козловський⁵³, Ю. Сливка та І. Цепенда⁵⁴, В. Макарчук⁵⁵ вважають, що це передусім швидкий поділ Радянським Союзом сфер впливу після Другої світової війни, а також вирішення проблеми українсько-польського пограниччя. Проте Ю. Сливка наголошує, що договори про депортацію підписував не СРСР, а УРСР із ПКНВ, тобто так “імітувалося установлення кордону між двома народами – українським та польським”, а також, по суті, Радянський Союз знімав із себе відповідальність у разі протидії західних союзників⁵⁶. Натомість дослідниця Л. Васильєва головні причини вбачає в політичних та економічних питаннях, які прагнуло розв’язати радянське керівництво⁵⁷.

Операція “Вісла” залишається дискусійним питанням в історіографії, особливо якщо йдеться про причини та її ініціаторів. На думку Г. Мотики, безпідставно стверджувати, що метою акції “Вісла” є ліквідація підпілля, адже ті українці, які залишилися після переселення 1944–1946 рр. “хутко дійшли висновку, що діяльність ОУН-УПА втратила сенс”, загалом люди, змучені війною та польсько-українським конфліктом, прагнули спокою⁵⁸. Г. Мотика висловлює переконання, що населення, яке проживало на Ряшівщині та в районі Нижніх Бескидів, не надто симпатизувало ОУН та УПА⁵⁹. Р. Тожецькі та Г. Мотика акцентують свою увагу на тому, що Польща перебувала у прямій залежності від уряду СРСР, тому не могла самостійно приймати чи ініціювати акцію “Вісла”⁶⁰. Натомість Я. Дашкевич вважає, що акція “Вісла” була “цілком логічною ланкою, а не якимось екстраординарним проявом польської національної політики”. Однак, незважаючи на підпорядкованість польського уряду Москві, на думку історика, “окремої команди для проведення акції “Вісла” не було потрібно”⁶¹. Я. Дашкевич слушно зауважує, що акція “Вісла” не була необхідною з військової точки зору, адже тоді, після активних рейдів проти українського підпілля та його ліквідації, розформоване українське населення мали би повернути через певний час на місце його проживання⁶². Щодо причин депортації українців у 1951 р. думки в дослідників теж розділилися. О. Юристовський вбачає причини цієї акції не лише у вирішенні економічних питань польським та радянським урядом (УРСР замість запасів нафти та природного газу отримав родовища кам’яного вугілля),

⁵³ Козловський І. Переселенська акція 1944–1946 рр. та реакція на неї польського і українського підпілля / І. Козловський // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / [pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów: WSP, 1998 – S. 165.

⁵⁴ Цепенда І. Українсько-польські відносини... – С. 126–127.

⁵⁵ Макарчук В. Депортации и трансферты населения: зло или неизбежное зло / В. Макарчук // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. – Москва: “Мосполиграф”, 2012. – № 1(4). – С. 107–112.

⁵⁶ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Сливка // Депортації українців і поляків... – С. 11

⁵⁷ Васильєва Л. Примусова міграція як засіб вирішення політичних і економічних проблем радянським урядом / Л. Васильєва // Polska i Ukraina po II wojnie. światowej. – S. 157–164.

⁵⁸ Мотика Г. Від волинської різанини... – С. 259.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Piuszyn I. Akcja “Wisła” w historiografii ukraińskiej / I. Piuszyn // Akcja “Wisła” / [pod. red. J. Pisulińskiego]. – S. 27.

⁶¹ Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції “Вісла” / Я. Дашкевич // Депортації українців і поляків... – С. 24–25.

⁶² Там само. – С. 26.

а й у ліквідації соціальної бази українського підпілля⁶³. Це останнє твердження спростовує І. Ніточко, який наголошує, що в Нижньо-Устриківському районі ОУН-УПА не мали надто великої підтримки. Дослідник стверджує, що “Сталін і Хрущов здійснили переселення 1951 року лише з економічних міркувань і з бажання показати свою лояльність та підтримку польському прокомуністичному уряду”⁶⁴.

Вартим уваги є також ретроспекція подій на мікрорівні, особливо свідків цих подій, тобто переселенців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя. Особи, які залишили спогади або давали інтерв’ю, здебільшого пережили депортацію в дитячому або ж юнацькому віці, проте часто розповідали сюжети-узагальнення про загострення українсько-польських відносин або апелювали до історичних фактів. На творення такого узагальненого образу значний вплив мала сім’я-родина, в якій батьки розповідали про пережиті події, які діти сприймали безапеляційно, згодом доповнивши ці дані інформацією з інших джерел. Вік респондентів впливав не лише на інформативність, а й загалом на те, який образ минулого був сконструйований. Як слушно зауважила польська соціолог Анна Вилегала, яка досліджує колективну пам’ять депортованих українців і поляків, дитячі спогади про такі події – це багатоголосся різних людей: дитини, яка з емоціями розповідає про своє важке минуле, дорослого, який рефлексує про свій досвід із сучасної перспективи⁶⁵. Варто пам’ятати, що діти вразливіші, ніж дорослі, тому їхні спогади про війну та переселення сповнені сильними почуттями страху, тривоги, непевності. При цьому руйнувалося базове відчуття безпеки, яке забезпечували батьки. Це почуття захищеності, безпеки відіграло важливу роль у розвитку особистості дитини, тому будь-які зсуви та зміни, які принесла війна, такі–от, як сплеск та зустріч із насильством у дитячому віці, серйозно вражають дитину, залишаючи слід на все життя⁶⁶.

Наприклад, респондентка з Холмщини пригадує про підписання договору між Сталіном та Польщею⁶⁷, респондент із Лемківщини – про вказівку Сталіна⁶⁸, а дехто помилково вважає, що його сім’ю виселили під час операції “Вісла”⁶⁹.

Частина осіб інтерпретує події, пов’язуючи їх із політикою Радянського Союзу, який після Другої світової війни намагався якнайшвидше відновити промисловість: “Всі українські сім’ї вивезли, то називали добровільно-примусово, то, очевидно, було, так би мовити, лінія партії була. Треба було заповнити людьми східні області”⁷⁰.

Найпоширеніший сюжет у розповідях переселенців пов’язаний із характеристикою міжнаціональних відносин. На думку авторки, розповіді лемків про напади польських боївків трапляються рідше⁷¹, і, на відміну від розповідей надсянців та

⁶³ Юристовський О. З історії депортації населення... – С. 15.

⁶⁴ Ніточко І. Остання депортація... – С. 5.

⁶⁵ Wylegala A. Child migrants and deportees... – P. 296.

⁶⁶ Ibidem. – P. 296–297.

⁶⁷ Інтерв’ю з Ловченко (Врубель) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. // Особистий архів Ю. Павлів.

⁶⁸ Інтерв’ю з Хвашаком Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Тернопільської області 8 лютого 2014 р. // Там само.

⁶⁹ Інтерв’ю з К. Лідією, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. // Там само.

⁷⁰ Інтерв’ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. // Там само.

⁷¹ Інтерв’ю з Ставовою (Лейко) Марією Степанівною, 1934 р. н., записане у с. Глібів Тернопільської області 8 лютого 2014 р. // Там само.

холмщаків, вони емоційно нейтральніші, позбавлені розлогих характеристик. Лемки частіше акцентують увагу на тому, що після приходу радянської армії розпочались нові біди та поневіряння, пов'язані з переселенням⁷².

Українці, депортовані з Холмщини та Надсяння, здебільшого у розповідях, роздумуючи про причини депортаційних акцій, згадують про погіршення українсько-польських відносин напередодні світової війни і в 1940-х рр.: “То були неспокійні роки. На села нападали поляки, однак у нашому селі було відносно спокійно, бо не було поляків ...”⁷³. Поширеними в їхніх спогадах є також сюжети, у яких йдеться про збільшення кількості нападів польських бандитів під час самого виселення або ж про те, що вони безпосередньо ініціювали цей процес чи були у складі переселенських комісій: “Поляки нас гнали під автоматами до комісії реєструватися, виїжджати на Україну, забирали нам худобу, били кури, знущалися над нами, а як ми не хотіли давати добра, плакали, нас били нагайками. Як ми зареєструвалися, нам видали папери, що ми залишаємо зерно, що засіяли, будову”⁷⁴. Інший депортований зауважив: “Коли почалась виселенча акція, тоді численні й добре озброєні банди поляків дуже часто з большевицькими «інструкторами» приходили до Лазів і вдень. Тотальне знищення зазнало село у Великодню суботу 1945 р.”⁷⁵.

Водночас свідки подій покладають відповідальність на так звані “треті сторони”, які є збірним образом політиків або керівників держав: “В нас жило наполовину поляків, наполовину українців. До війни ми з поляками жили дружно: завжди свята, вони кликали нас на свята, ми кликали їх на свята. А потім, під час війни, там зіткнулися треті сторони, яким, певно, було не вигідно, щоб поляки й українці дружили, а потім почалися всякі бійки.”⁷⁶.

Вказаний збірний образ фігурує також у спогадах переселенців 1951 р. Зокрема, частина з них, здебільшого так звані “професійні свідки” (активні громадсько-політичні чи культурні діячі, які є в кожній спільноті переселенців – Ю. П.), розповідаючи про причини депортації, звертається до коротких витягів з документів чи досліджень: “Тут переслідувалася подвійна мета. З одного боку – т. зв. обмін територіями для передачі нафтових промислів новоствореній Польщі і отримання натомість вугільних пластів (Кристинопіль–Сокаль) Радянським Союзом. Подруге – ліквідація соціальної бази для досить міцного у цих краях українського підпілля і його повне викорінення”⁷⁷.

⁷² Желем М. Машина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис / М. Желем. – Борислав: Вид. фірма “Відродження”, ред. народ. часопису “Нафтовик Борислава”, 2008. – С. 113.

⁷³ Спогад Салагай (Карабин) Теклі Павлівни (1920 р. н.) // Корманичі й Фредропіль на Перемишльщині. Документи, дослідження, спогади, анотації, коментарі, світліни / [упоряд.: О. Гринишин, М. Майданський, Б. Салагай]. – Львів, 2009. – С. 108.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Спогад Лозовського Мирона. Село Лази у вирі світових воєн // Ярославщина і Засяння 1031–1947. Історично-мемуарний збірник / [ред.-упоряд. М. Семчишин]. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1986. – С. 462 (Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; Т. 42).

⁷⁶ Інтерв'ю з Бештою Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. // Особистий архів Ю. Павлів.

⁷⁷ Спогад Юристовського І. та Юристовського О. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. – Т. 3: Спогади. – С. 36.

Як і депортовані з Холмщини та Надсяння, респонденти з Лемківщини вважали, що польсько-український конфлікт призвів до виселення, але передусім звинувачували радянську владу. Щодо акції «Вісла», то ті, хто постраждав, проживають на території сучасної Польщі, однак у своїх спогадах вибудовують подібні сюжети, у яких головне місце займає страх, безсилля. Деякі особи спростовують поширене твердження про те, що вони підтримували вояків УПА, а отже, є зрадниками, які підлягають виселенню: “Нас підозрювали в співробітництві з Українською Повстанською Армією. Крім того, нас звинуватили у вбивстві польського генерала Карла Сверчевського... Говорили, що лемки у своїх селах переховують вояків УПА. У Чертижному ніхто не співпрацював з УПА, але це було використано як підставу для депортації”⁷⁸.

Патерналістська модель взаємодії держави та громадян, пригадування в межах “пост-пам’яті” вплинули на творення відстороненого образу цих подій. Тут переселенці як соціальна група відіграють здебільшого пасивну роль жертви, яка не змогла змінити наперед визначений сценарій подій. Вказана сконструйована пасивність дає змогу на емоційному рівні легше пережити втрату свого дому.

Колективне уявлення про ці події у представників другого та третього покоління переселенців дещо інше. Згідно з даними опитування (48 осіб) авторки в 2013–2016 рр., 72,9% респондентів вважали, що до організації переселення причетна радянська та польська влада, 16,7% – радянська, і 8,4% – польська влада. З-поміж тих, хто покладав вину за переселення на польську та радянську владу, майже порівну респондентів – дітей (51,5%) та внуків (48,6%), схожа ситуація була з особами з другої та третьої категорії (50% дітей та 50% внуків)

Респонденти, які вважають, що радянська та польська влада причетні до виселення, здебільшого схиляються до думки (65,7%), що головною метою депортації була ліквідація українського населення Закерзоння шляхом асиміляції на новій території. Такої ж думки дотримується більшість тих, хто покладає вину за переселення на комуністичну владу лише однієї з країн.

У розповідях частини холмщаків та надсянців депортація стала можливою унаслідок змови “третіх сторін”, лемки також схиляються до думки, що тут більшу відповідальність несе радянська влада. Колективний образ процесу депортації в родинях переселенців формується головню під впливом наративів свідків і гуманітарного дискурсу. Образ цих подій у родинях переселенців відображає не минулі події, а розуміння історичного процесу крізь призму сьогодення. Спільнота переселенців схильна до сприйняття моделі новітньої історії України як жертви, адже вона пережила травматичний досвід війни, депортації. Ці уявлення, підсилені емоційним зв’язком, впливали на друге та третє покоління переселенців, які вважали організаторами депортацій польську та радянську владу, а також намагалися ліквідувати українство Холмщини, Надсяння та Лемківщини.

Вартим уваги є той факт, що більшість населення Львова, яке не має родичів-переселенців із Закерзоння, має доволі нечітке уявлення про депортацію українців до УРСР в 1944–47 рр., а 21,7% респондентів сплутали ці події з операцією “Вісла” (опитування авторки проводила навесні 2015 р.). Подібне опитування, яке проводили в інтернеті протягом грудня 2016 – лютого 2017 рр. на базі платформи

⁷⁸ Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців... – С. 73.

гугл-форми, охопило лише 22 особи, які проживали здебільшого у західних областях України. Щодо віку респондентів, то переважно це молодь до 35 років. Очевидно, що результати цього опитування з такою вузькою вибіркою не можуть слугувати базою для якихось серйозних узагальнень, проте вони демонструють один із аспектів, зрізів у сприйнятті цієї проблеми (серед молоді західних областей). На думку 36,8% респондентів, ініціювали та здійснювали депортаційні акції 1944–1946, 1947 та 1951 рр. радянська влада в Москві та Польщі, польський уряд (як її маріонетка); 26,31% анкетованих відповіли, що це комуністи та влада (не вказуючи їхньої державної належності). Окремо вказали лише на СРСР чи Польщу/польський уряд 21,05% та 5,26%, відповідно, а 10,5% осіб відповіли, що це були “різні сторони” або ж Сталін.

На шпальтах української преси питання, пов’язані з переселенням українців, з’являлися здебільшого напередодні чергових річниць трагічних подій. У публікаціях із середини 1990-х рр., на хвилі публічного зацікавлення історією, можна знайти інформацію про видання або ж поїздки, з’їзди-конгреси переселенців. Наприклад, у районному часописі Жидачівщини (Львівська обл.) “Новий час” вміщено замітку про конференцію з нагоди 50-річчя операції “Вісла”, яку організовували суспільно-культурні товариства переселенців⁷⁹, а львівська газета “Високий замок” протягом 1994–1997 рр. висвітлювала інформацію про діяльність товариства “Лемківщина”⁸⁰. Частіше публікації про депортованих на Львівщині, зокрема спогади, замітки про їхні поїздки, діяльність товариств, можна побачити в районних газетах, наприклад, на Самбірщині активна лемківська громада⁸¹, а на Сокальщині – холмська⁸². Однак, як наголошує український історик та журналіст Р. Кабачій, в українській публіцистиці існує проблема ототожнення операції “Вісла” та депортації українців у 1944–1946 та 1951 рр.⁸³ На такі фактологічні огріхи можна натрапити в районних газетах, зокрема в сокальській газеті “Голос з-над Бугу”: “Село Городиловичі знищили під час операція «Вісла» у 1946 році. І лише у 1996-му на місці спаленого населеного пункту побудували меморіальний комплекс,

⁷⁹ Горечко А. Відновити історичну справедливість. До 50-річчя операції “Вісла” / А. Горечко // Новий час. Народний часопис Жидачівщини (Жидачів). – 1997. – 31 травня.

⁸⁰ Єгорова І. Лемківщина набирає сили / І. Єгорова // Високий замок (Львів). – 1994. – 5 липня; Боруцький С. Не забути ні днес, ні завтра, ні потім. Післямова про Другий конгрес Світової федерації лемків / С. Боруцький // Високий замок. – 1997. – 13 серпня.

⁸¹ “Там, на Лемківщині, наші місця святі” // Голос Самбірщини (Самбір). – 2004. – 27 лютого; Михальчак І. Серця наші завжди з тобою, Лемківщино! Фоторепортаж із лемківських фестин в Нагірному / І. Михальчак // Голос Самбірщини. – 2004. – 7 вересня; Лешега О. До 60-річчя депортації українців. Витоки і наслідки національної трагедії / О. Лешега // Голос Самбірщини. – 2004. – 3 грудня; Його ж. Продовження статті // Голос Самбірщини. – 2004. – 17 грудня.

⁸² Назарук О. На могилах предків. Наша мала батьківщина Холмщина / О. Назарук // Голос з-над Бугу (Сокаль). – 1994. – 26 січня; Демчук С. Розсіяні по Україні / С. Демчук // Там же; Дмуховський В. Кривавий бенкет. У великодній тиждень у згодом спаленому селі Городиловичі / В. Дмуховський // Голос з-над Бугу. – 1994. – 9 лютого; Бутринська С. Відвідали і пом’янули. До 60-річчя операції “Вісла” // Голос з-над Бугу. – 2007. – 13 лютого.

⁸³ Кабачій Р. Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 та 1951 роках у сучасній публіцистиці [Електронний ресурс] / Р. Кабачій. – Режим доступу: <http://lemky.com/index.php?newsid=72>

встановили 86 хрестів, які символізують стерті з лиця землі села Холмщини”⁸⁴. “Інформаційні” помилки можна частково списати на халатність редакторів вищезгаданих часописів, проте, на думку авторки, це також можна розцінювати як свідчення вибіркості та спрощеності історичної пам’яті, адже схожі помилки траплялися і в активних діячів суспільно-культурних товариств депортованих українців⁸⁵. На формування такого образу депортаційних процесів вплинув також той факт, що про операцію “Вісла” швидше почали говорити в публічному просторі, зокрема в Польщі, а відтак і в Україні. Як бачимо, проблема депортацій українців з українсько-польського прикордоння залишається переважно у межах регіональної історичної пам’яті, схожа не-пам’ять була щодо проблеми депортованих кримських татар у 1944 р., і лише анексія Російською Федерацією Криму актуалізувала цю проблему на всеукраїнському рівні. Цьому сприяла також поява в різних регіонах України, насамперед в Києві та Заході держави, тисяч внутрішньо переміщених осіб з Криму. Зауважимо, що поява польських сеймових постанов щодо Волині 1943 р. актуалізувала питання депортації в контексті ширших українсько-польських протистоянь середини ХХ ст.

Julia Pavliv. The deportation Ukrainians from Ukrainian-Poland borderline 1944–1951: personal and mass media discourses

The process of creating images of deportations, in particular interpretations of these events made by researcher and eyewitnesses is analyzed. It is affirmed that retrospection of deportation at the micro level contains many contradictions. Respondents confused events with action “Vistula” while telling about displacement of 1944–1946. The displacement persons from Kholm and Sian regions suppose that interethnic polish-ukrainian conflict fostered to resettlement, at the same time when persons from Lemko region confer responsibility on soviet state authority. Simultaneously displacement persons confer responsibility on the so-called “third parties” which personify the collective images of authority. It is shown, that in papers and magazines information about deportation is usually written the day before the annual anniversary, however in the regional media the materials about these events are printed more frequently.

Key words: deportation, interethnic conflict, operation “Vistula”, the Lemko region, the Sian region, the Kholm region.

⁸⁴ Сорочук В. Городиловичі – наша пам’ять, шана, і любов / В. Сорочук // Голос з-над Бугу. – 2014. – 10 липня.

⁸⁵ Кабачій Р. Проблема переселення українців з Польщі [Електронний ресурс].